

AZ ORFELINÁT

Gondolom, sokan vannak településünkön, akik biztosak abban, hogy Tolnán nem volt árva lány otthon. Pedig, ha valaki Bezerédj Pál élet útját, tevékenységét kutatja, akkor feltétlenül találkozik - a magyar selyemtenyésztés létrehozása mellett - az árva lányok gondviselőjeként is.

Még a XX. század elején is érvényben volt az a rendelkezés, hogy az árva gyermekek állami gondozása csak a 14. életévük betöltéséig tarthatott. Ezzel a rendelettel és különösen az intézeti élet utáni gondokkal sokat foglalkozott Bezerédj Pál, mert ismert volt előtte a gyermekek sorsa. A fiúk még könnyebben kaptak helyet iparosoknál, paraszt családoknál. A lányok egy része cselédnek szegődhetett, de sokan elkallódtak. Ezek a gondolatok Bezerédj Pálban már korábban megvoltak, de foglalkozni – ténylegesen - nem tudott a témával, mert az országos selyem termelés megvalósítása, nem tette lehetővé. Az indulástól nem egészen harminc év után jutott anyagiakban olyan állapotba a selyemügy, hogy létre tudott hozni – kísérlet céllal – egy árva lány otthont, azaz ORFELINÁT-ot (Bezerédj Pál szóhasználatával), amellyel három célt kívánt elérni.(1)

Először: az intézeteket elhagyó lányok helyzete adta Bezerédj Pálnak az első megvalósítandó célt, azaz otthonokat kell létrehozni a leánygyermekek elkallódásának megakadályozására, mert évente hozzávetőlegesen 4000 gyermek hagyta el az állami intézeteket. Nagyjából fele – fele arányban voltak fiúk és lányok.

Második cél: az otthon lakói sajátítsanak el egy szakmát, amivel felnőtt korukban fenntarthatják magukat.

Harmadik célként szükségesnek tartotta, hogy a lehetőségekhez képest családi környezet alakuljon ki, ahol rendet, fegyelmet, engedelmességet, pontos munkavégzést tanuljanak és szokjanak meg a lányok.

Bezerédj Pál a munkásnőotthonokkal kapcsolatos elgondolásait Tolnán kívánta megvalósítani. Az üzem területén, a fonoda mellé építtetett egy kétemeletes, 120 leánygyermek elhelyezésére alkalmas otthont.

Az otthon tolnai megvalósítása nem volt véletlen. Mivel Bezerédj Pálnak az otthonban nevelendő gyerekekkel kapcsolatos ismeretei nem voltak, és ezt az otthont kísérleti jelleggel hozatta létre, tehát tevékenységének középpontjához közelinek kellett lenni, hogy lehetőségeinek megfelelően, személyes látogatást tehessen az elképzelt célok megvalósulásának ellenőrzésére. Természetesen Bezerédj Pálnak nem volt arra ideje, hogy hosszabb időt töltsön a lányokkal, de arra szüksége volt, hogy a látogatásaikor az otthon vezetőjével, az orvos vizsgálatairól, a lányok felügyelőivel, a fonoda vezetőjével, néhány lakóval és más illetékesekkel beszéljen.

Az otthon 1910. január 1-től fogadta a lakókat. Első sorban az árvaházakból elbocsátott leánygyermeket várták. Kisebb mértékben özvegyszülők elhagyatott gyermekeit, vagy sok gyermekes család lányait fogadták be. (2) A tolnai otthonba az ország távoli helységeiből is érkeztek lányok, mint Kézdivásárhelyről, Ungvárról, Nyitráról. (3)

A tolnai munkásnőotthon földszintjén kapott helyet a konyha, az ehhez szükséges kamra és tároló, valamint az ebédlő, ahol az asztalokhoz padok tartoztak. Az épület Duna felé eső oldalán egy fedett rész is tartozott az otthonhoz, ahol a nyári étkezések és szabadidei foglalkozások zajlottak.(4)

Az első emeleten helyezték el a hálótermet, a mosdóhelyiséget és a szekrényeket. A mosdóhelyiség egyik részében - a fal mellett - betonból készült vályúk feletti csapokból tudtak mosdani a lányok. Minden csaphoz mosdótál is tartozott. (E dolgozat írója udvari segédmunkásként dolgozott a gyárban 1952-től. Egyik munkája volt – néhány napig – az udvari brigáddal, a mosdóhelyiség beton vályúinak eltávolítása.) A szekrények tulajdon képen csak keskeny, egy méter magas ruhatároló fiülkék voltak, melyeket zárni lehetett.(5)

A második emeleten a kápolna, a betegszoba, a szabadidő eltöltésére szolgáló helyiségek és más kisebb szobák kaptak helyet.(6)

Az épület alagsorában egy fürdőmedencét és mosókonyhát alakítottak ki.(7)

Az otthonhoz tartozott,- de attól távolabb- építettek egy kis házat két helyiséggel, amely fertőző betegségek esetén elkülönítőnek szolgált. (8)

Az otthonba érkezők a következő felszerelést kapták: egy pár félcipő, két pár harisnya, két ing, egy mellényke, egy nyári és egy téli ruha, egy alsószoknya, egy fésű, bekenő-, sár- és fényesítő kefe és egy pár fapapucs. Ezeken kívül télen meleg kendőt is kaphattak. Később alsóneműből többet is. (9)

A lányok múltjáról csak a fonoda igazgatója és Bezerédj Pál érdeklődhetett. Ezzel a szabállyal is egy új élet kezdetét kívánták biztosítani.

Bezerédj törekvése az volt, hogy a leányok tanulják meg, miként tudják magukat fenntartani, és ahogy Bezerédj Pál egy jelentésében írja – „szabaduljanak meg az eddig élvezett könyöradományok demoralizáló hatásától.” (10)

Az otthon fenntartását három forrásból biztosították. Az egyik anyagi forrást az állam adta. Bezerédj Pál ugyanis a Földművelődési Minisztériumban elérte, hogy az állam is segítse a munkásotthon létrehozását. A másik forrást a fonodának kellett biztosítani. A harmadikat maguk a lányok fizették, ugyanis a napi ételmezési költségeikhez hozzá kellett járulniuk. (11)

Az otthon lakóira felügyelők vigyáztak, kiknek feladata a lányok testi-lelki nevelése volt, a rendszeret elsajátíttatása, szigorú fegyelem mellett.

Egy felügyelőhöz harminc lány tartozott, később, amikor a fegyelmet már megszokták, akkor negyven. A felügyelő állandóan a lányokkal volt, étkezésnél is és a hálóhelyiségben is. Azokkal a lányokkal, akik engedélyt kaptak vasárnapi kimenőre a községbe, felvigyázó ment az első hónapokban. (12)

A lányok reggel és este mosakodtak és fésülködtek. Nyáron naponta, télen hetente fürödtek. Havonta egy alkalommal hajmosást is kellett végezni. E tisztálkodásokat a felügyelők ellenőrizték. A fürdés az alagsorban épített medencében történt. A medence négyzet alakú volt, és mind a négy oldalán négy lépcső vezetett be a vízbe. A medence 4 x 4 méteres lehetett, melyet előre melegített vízzel töltöttek fel a megfelelő szintig. (13)

Bezerédj Pál a miniszternek szóló jelentésében a tisztaságról a következőket írta: „Kétséget nem szenved, hogy maga a tisztaság a gyermekek magatartására észre vehető nevelő hatással bír.”

Bezerédj a felügyelőnőktől megkövetelte, hogy naponta kétféle jelentést adjanak részére. Ezekből a jelentésekből egyértelműen látszik, hogy mennyire mindenre kiterjedő megfigyeléseket kellett tenni a felügyelőknek.

Az „A” jelű jelentés kérdései:

1. A gyárban kinek a munkáját kifogásolja az igazgató?
2. A gyáron kívül kinek a munkáját vagy magaviseletét kifogásolja a felügyelő?
3. Milyen az általános kedv a gyáron kívül?
4. Vannak-e munkásnők, akiknél szomorúság vagy rosszkedv észlelhető:

Esetleg volt-e aki sírt és ha igen miért?

5. Vannak-e gyengélkedők, akik azonban dolgoznak a gyárban?

Kik azok és mi ma bajuk?

6. Vannak – e gyengélkedők, akik nem dolgoznak a gyárban, de nincsenek ágyban?

Kik ezek és mi a bajuk?

7. Vannak-e munkásnők, akik kénytelenek ágyban maradni?

Kik azok és mi a bajuk? Orvos látta-e őket és mi a véleménye?

8. A szakácsnéval meg vannak-e elégedve, tisztességesen főz-e?

Voltak-e, akik nem voltak megelégedve és pedig:

a/ az ételek minőségével b/ az ételek mennyiségével

9. Voltak-e látogatók és kik? (14)

A „B” jelű jelentés kérdései:

1. Büntetés a gyárban:

- Kiket büntettek meg, szokásos pénzbírságon kívül?
- Miért voltak megbüntetve?
- Mi volt a büntetés?
- Voltak-e az illetők büntetve? Hányszor? És miért?

2. Büntetés a munkásnő otthonban:

- Kiket büntettek?
- Miért büntették meg őket?
- Mi volt a büntetés?
- A büntetést bevezették-e a büntetés könyvbe?
- Voltak-e már korábban is büntetve és hányszor? (15)

A gyár orvost is alkalmazott, aki hetente két alkalommal ellenőrizte a konyhát abból a szempontból, hogy az étel minősége és mennyisége az előírásnak megfelel-e.

A jelentés megállapította, hogy az otthonban lakó lányok jobb színben voltak, egészségesebbeknek látszottak, mint azok a munkáslányok, akik a gyárban dolgoztak, de nem voltak az otthon lakói.

Ennek az volt a magyarázata, hogy a munkásnőotthon lakói napi háromszori étkezésben részesültek, de a nem otthonban lakók legtöbbször nem táplálkozott rendszeresen és kellő mennyiségben. (16)

Az otthonban főként téstás ételeket főztek, gondoskodva a megfelelő zsír mennyiségének felhasználásáról.

Az alábbi háromnapi étrendből egyértelműen következtetni lehet a lányok ellátására a tolnai otthonban.

1912.december 1-jei, vasárnapi étlap:

Reggeli: Tejeskávé kenyérrel

Ebéd: Paradicsom leves csipetkével,
Savanyú burgonyafőzelék sertéssülttel,
Tepertős pogácsa.

Ozsonna: Kenyér

Vacsora: Savanyú burgonyafőzelék sertéssülttel,
Tepertős pogácsa.

Az étkezési nyersanyagok napi költsége: 56 korona 67 fillér. Egy személyre 45,7 fillér esik.

1912. december 11-ei (szerda) étlap:

Reggeli: Tej kenyérrel

Ebéd: Burgonyaleves csipetkével,
Burgonyás tészta.

Ozsonna: Kenyér

Vacsora: Hurka savanyú paprikával.

Étkezési nyersanyagok összes költsége 38 korona 82 fillér. Egy személyre 31,3 fillér esik.

1912. december 25-ei, Karácsonyi étlap:

Reggeli: Kávét kaláccsal

Ebéd: Barna leves májas gombóccal,
Savanyú tökfőzelék kolbásszal,
Csokoládés kuglóf.

Ozsonna: Kalács

Vacsora: Savanyú tökfőzelék sertés sülttel,
Mákos és diós kalács.

E napon az alábbi nyersanyagokat használták fel a konyhán:

50 kg kenyér	á: 24 fillér	12 korona 60 fillér
28 liter tej	á: 18 fillér	5 korona 04 fillér
3 kg zsír	á: 1 korona 75 fillér	5 korona 25 fillér
20 kg liszt	á: 34 fillér	6 korona 80 fillér
5 kg kolbász	á: 1 korona 35 fillér	6 korona 75 fillér
5 kg hús	á: 1 korona 52 fillér	7 korona 60 fillér
20 kg tök	á: 13 fillér	2 korona 60 fillér
0,5 kg csokoládé	á: 2 korona 40 fillér	1 korona 20 fillér
24 db tojás	á: 6db 40 fillér	1 korona 60 fillér
4 kg mák	á: 64 fillér	2 korona 56 fillér
30 db zsemlye	á: 02 fillér	0 korona 60 fillér
vanília		0 korona 20 fillér
0,5 kg vaj	á: 2 korona 40 fillér	1 korona 20 fillér
0,5 kg kávé	á: 3 korona 40 fillér	1 korona 70 fillér

1 kg pótkávé		0 korona 88 fillér
4 kg dió	á: 88 fillér	3 korona 52 fillér
2 kg cukor	á: 88 fillér	1 korona 76 fillér
	összesen:	61 korona 26 fillér

Egy személyre 49,4 fillér esik. (17)

Kenyeret tetszés szerint fogyaszthattak a lányok.

Az orvos rendelése szerint – a rászorulóknak – külön tejet kaptak.

Az orvosnak negyedévenként kötelessége volt a lányok testsúlyát ellenőrizni.

1912. év utolsó negyedében a következő testsúlymérési eredmény született: 95 lány összesen 153 és fél kg - mal gyarapodott. 7 lány súlya változatlan volt, és 13 lány összesen 13,6 kg-ot fogyott. Az orvosnak a fogyás okát ki kellett vizsgálni, és a vizsgálat eredményéről Bezerédj Pált tájékoztatni kellett. (18)

A testsúlyméréssel kapcsolatban még egy érdekes adat: 1912-ben a győri otthon lakóinak súlya 3,2 kg-mal nőtt, a tolnai otthon lakóinak súlya csak 1,6 kg-mal. Ennek magyarázata az, hogy 1912-ben a tolnai otthon már a harmadik évben működött, a győri pedig csak az első évében volt. (19)

AZ otthonban élő lányok mindannyian egyforma ruhát hordtak. Évente két öltözet ruhát kaptak, melyet az otthonban varrtak meg. E varrási munkába - szabad idejünkben - bevonták a lányokat is. Így tehát a varrással is megismerkedhettek.

A lányok nemcsak egyforma öltözközükről voltak felismerhetők, hanem karszalagot is kellett viselniük. Ezt a megkülönböztető jelzést annak idején természetesnek tartották, mint ahogy a szigorú fegyelmet is a puritánsággal együtt. Ide kívánczik Bezerédj Pál egy közlése, mely nemcsak Bezerédj-nek, hanem az akkori kornak életvitelét is jellemezi: „Ne hogy azonban a nagyra vágyásra kapjanak hajlamot, intézkedtem, hogy az otthonban nyáron mezét láb járjanak az Olaszországban dívó fapapucsban, télen meleg harisnyában, de szintén fapapucsban járjanak. Érdekes, hogy ezen nagyrészt koldussorsú lányokat nehéz rábírni, hogy legalább a gyárban mezt láb járjanak.” (20)

Az otthon életében előfordultak túlkapások a felügyelők részéről. Az ilyen felügyelőket elbocsátották az otthonból.

A varráson kívül hímzést is tanulhattak azok, akik erre kedvet éreztek. Később voltak olyan lányok, akik el is adták kézimunkájukat. (21)

A lányok az otthonba kerülésük alkalmával vallásuknak megfelelő imakönyvet is kaptak. Azok, akiknek vallásuk szerinti templomuk volt a községben, minden ünnep- és vasárnap istentiszteleten vehettek részt. Ha pedig a templom távolabbi községben volt, akkor annak látogatása lovas kocsival – az időjárástól függően 2 – 3 hetenként történt. A távolabbi községekbe való templomlátogatás télen okozott problémát. (22)

Vasárnap délután a 17 – 18 éves lányok felügyelet nélkül elhagyhatták az otthont, a községben sétát tehettek.. A fiatalabbak csak felügyelővel sétálhattak. Ugyancsak felügyelőnői kísérettel mehettek bálba is.

A lányokat télen 6 órakor, nyáron fél 6-kor ébresztették, vasárnap és ünnepnapon egy órával később. A reggeli 7 órakor volt. Utána dolgoztak a fonodában, majd 12 órakor ebédeltek. A fonodai munka 14 órától folytatódott általában 16, néha 18 óráig. A vacsora 19.30- kor, nyáron 20.00 órakor volt.

A délutáni szabadidőben kedvüknek megfelelő időtöltést választhattak. Ki kézimunkázott, ki a daloskörben énekelt, vagy esetleg segített az otthonban adódó kisebb munkák elvégzésében, vagy olvasással töltötte szabadidejét. (23)

A 15. életévüket be nem töltött gyerekeknek- heti két alkalommal - egy tanító által vezetett oktatásban kellett részt venni.

Bezerédj Pál rendelkezése szerint a munkásnőotthon képviselte a lányok érdekeit a gyárral szemben, ezért két intézkedést kellett foganatosítani. Az egyik szerint az otthon lányait éppen olyan bánásmód és díjazás illette meg, mint a gyár nem az otthonban lakó munkásait. Az első világháború előtti években a lányok díjazása naponta 1 korona 23 fillér volt. (24)

Természetesen előfordult olyan eset is, hogy egy – egy lány nem felelt meg a gyári követelményeknek, ilyenkor ezeket a gyermekeket visszaküldték oda, ahonnan érkeztek.

A másik intézkedésnek megfelelően a gyár igazgatója – kéthetenként - jelentést készített az otthonbeli lányok előmeneteléről és keresetükről. (25)

Mint ahogy korábban említettem, az otthon fenntartásában az otthon lakói is részt vettek, mégpedig napi 40 fillért kellett fizetniük étellemezésükért. A napi keresetből megmaradó összeget bejegyezték a gyerekek nevére kiállított könyvecskébe. Az elszámolás hetenként történt. A heti keresetükből levonták az étkezés térítési összegét, a maradékot nemcsak a könyvecskébe jegyezték be, hanem a tolnai Takarékpénztárba be is fizették. A megtakarított éves összegek – átlagban – 200 koronát tettek ki, személyenként.

Bezerédj Pál rendelkezése szerint, minden otthonlakónak volt még két könyvecskéje. Ha valamelyik gyerek esetleg nagyobb kiadásra szánta el magát (kendő, kabát) és ezt a vásárlást a felügyelők indokoltnak találták, akkor ezt a kiadást a nagyobb vásárlások könyvecskéjébe kellett bevezetni.

A harmadik könyvecske apró kiadások rögzítésére szolgált. Ha vasárnap délután kimenőre mentek, kaptak 10 fillér költőpénzt. A könyvecskéjükbe tételenként be kellett jegyezni, hogy mit vettek és mennyiért. (26)

Az otthon fenntartásában a gyárnak a következő kötelessége volt: a felügyelőnők, a szakácsnő és a cselédek bére a gyárat terhelte, továbbá a tüzelő, a világítás, az otthonba lépés első beszerzés költségeit szintén a gyár fizette. Évente a lányoknak biztosított két öltözet ruha anyagát is a gyár vette meg, de a varrást az otthonban végezték. (27)

Minden lányt bejelentettek a munkás betegsegítő pénztárba. Ez az összeg is a gyárat terhelte. (28)

A kimenők alkalmával a lányok megismerkedhettek a község lakóival és legényekkel is. A községbeliek a lányok viselkedésével meg voltak elégedve, szerényeknek, illemtudóknak tartották viselkedésüket. A legényekkel létre jött kapcsolat némelyike házasságban végződött. Ilyen esküvő jött létre Mosbacher József borbély és Milos Ilona között 1919. június 5-én. Milos Ilona eredeti neve Milos Ikónia volt, de az Ikónia név nehezen volt megjegyezhető, ezért az otthonban Ilonára könnyítették az Ikóniát.

Milos Ikónia a Torontál megyei Ozorán született 1898. szeptember 1-én. Édesanyja neve Milos Anka volt. A házassági anyakönyvi megjegyzés szerint „Vegyes vallásakadályoztatás alól a 303/1919.kerületi püspöki rendelet alapján felmentve.” A lány tanúja: Jankovics Titusz. (29)

Egy másik esküvő: Bartos Ferenc hajós nőül vette Rigó Ilonát, aki Mezőhegyesen született 1901. január 20-án. (30)

Rigó Ilona testvére, Viktória is az otthon lakója volt. A Rigó lányok Aradról kerültek Tolnára. Édesapjuk korán meghalt, kávéházukat édesanyjuk vezette tovább, de sajnos tönkrement. Az édesanya az újságban talált hirdetésre adta először Ilona lányát a tolnai otthonba. Ilona látta, hogy az,akinek testvére is az otthon lakója, jobban feltalálja magát, ezért kérte édesanyját, hogy Viktóriát is adja az otthonba. Kérését a mama teljesítette. Viktória csak egy évet töltött Tolnán, mert a keze a fonodai munkától ekcémás lett. Élete Budapesten folytatódott háztartási alkalmazottként. A családban, ahol Viktória alkalmazásban volt, az édesanya meghalt, később az apa feleségül vette Viktóriát. A zsidóüldözések folytán Viktória férjét deportálták. Ezt követően Viktória Tolnára költözött nővére lányához. A háború végén-, amikor Viktória budapesti férjének holtát nyilvánítását megkapta - lett Fekete Márk tolnai férfi felesége. (31)

Egy másik testvérpár története is ismert. Nevelics Hermina feleségül ment Jankovics Titusz tolnai férjéhez. Hermina testvére Erzsébet volt, aki rövid időt töltött az otthonban. Távozása után Budapesten „gyermekkertész”- nek tanult és családoknál nevelőnőként alkalmazták.(32)

Búza Zsuzsanna is Tolnán maradt, aki Kurovski pék felesége lett.

. . .

Bezerédj Pál a tolnai orfelinát- indítása után – ahogy a fent leírtakban többször említettem - nagy figyelmet szentelt és szenteltetett a lányok életére. Tette ezt azért, mert érdekelte korábbi gondolatának megvalósulása, másrészt a tolnai orfelinát sikerétől függött további otthonok létrehozása, beindítása. Az 1910-es év második felében – látva a tolnai eredményeket – megkezdődött más fonodák mellé is az otthon szervezése.

Az újabb otthonok részére már nem épült új épület, hanem meglévő épületek között kerestek otthonnak megfelelőt. Az elsőt Győrben indították, majd Komáromban, később Újvidéken is. 1916-ban a négy otthonban összesen 540 leánygyermek tartózkodott, ez volt a legmagasabb létszám az otthonok történetében.(33) A tolnai otthonban 1913-ban 121, (34) 1918-ban 109 (35) lakó tartózkodott.

Bezerédj Pál a munkásnőotthonok létesítését az országban lévő gyárosoknak is ajánlotta, mert állandó munkaerőt biztosított az iparnak és a gyermekvédelem is megvalósult, de a felhívásra csak kevés otthon alakul. Bezerédj Pál nyomatékosan felhívta az érintettek figyelmét az otthonok szigorú ellenőrzésére, nehogy a gyermekeket kihasználják, megkárosítsák. Az otthon lakóinak érdekében a miniszternél is eljárta, egy ide vonatkozó törvény megalkotása érdekében. Ez a törvény - sajnos – nem valósult meg. Gondolom, a háború, sokkal több problémát jelentett abban az időben, mint egy árvák ellátására készített törvény.

Bezerédj Pálnak be kellett látni az indulás után pár évvel, hogy a Tolnán kívüli otthonok működése sok kívánnivalót hagyott maga után. Sem a fegyellemmel, sem a lányokkal való foglalkozással, sem az otthonok működésével nem volt megelégedve.

Az újvidéki otthon 1916 után megszűnt. A komáromi - a kitört tűzvész után - a hatóság megszüntette, az épület rossz állapota miatt. A győri 1931-ig működött. A tolnai otthon pedig 1921, június 30-án szűnt meg.

Bezerédj 1918.január 21-én halt meg. Búcsúztatására a hidjai kápolnánál sorfalat álltak a tolnai otthon lakói.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Máday Izidor: Bezerédj Pál emlékezete. (Továbbiakban: Máday I.: Bezerédj...)
2. Tolna megyei Levéltár (továbbiakban: TmL.) Bezerédj Pál jelentése gr. Serényi Béla Magyar Kir. Földművelésügyi miniszter úrnak. „A tolnai, győri és komáromi M. Kir. Selyemfonókkal kapcsolatban készített munkásnőotthonok háromévi működése” c. 3. old. (továbbiakban: Bezerédj munkásnőotthon jelentés)
3. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentés melléklete.
4. TmL. Fent István: A magyar selyemtenyészés 250 éves múltjából. (A továbbiakban: Fent I.:A magyar...) 1. sz. kép
5. TmL. Fent I. A magyar... 2. sz. kép
6. TmL. Fent I. A magyar... 3. sz. kép
7. TmL. Fent I. A magyar... 4. sz. kép
8. Tolnai Selyemgyár Emlékszobájában található tervrajz.
9. TmL. SZ. Bányai Irén: A magyarországi selyemgyárak munkásnőotthonai. (továbbiakban : SZ. Bányai...) 101. old.
10. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 4. old.
11. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése . 13. old.
12. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 4. old.
13. E dolgozat szerzője még látta ezt a medencét. 4. kép
14. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. Mell. 20. old.
15. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. Mell. 21. old.
16. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 5. old.
17. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. Mell. 17. – 18. old.
18. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. Mell. 6. – 7. old.
19. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 6. old.
20. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 6. old.
21. TmL. SZ. Bányai... 103. old.
22. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 7. old.
23. TmL. SZ. Bányai... 103. old.
24. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 10. old.
25. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 10. old.
26. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 11. old.
27. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 13. old.
28. TmL. Bezerédj munkásnőotthon jelentése. 8. old.
29. Tolnai Plébánia Hivatal anyakönyve 1919.
30. Tolnai Plébánia Hivatal anyakönyve 1919.

31. Füzesi Józsefné (Tolna, Árpád u.1.) elmondása szerint, aki Rigó Ilona lánya.
32. Füzesi Józsefné (Tolna, Árpád u. 1.) elmondása szerint, aki Rigó Ilona lánya
33. TmL. SZ. Bányai... 97.old.
34. TmL. A tolnai munkásnőotthon elszámolási könyve 1913 – 14.
35. TmL. Letéti könyv 1918.